

I. UVOD

Srednjovjekovno i novovjekovno staklo predstavlja vrlo široko područje istraživanja, koje sve više postaje predmetom arheološke obrade i u okviru balkanske regije. Na dubrovačkom području pronađen je širi spektar staklenih nalaza iz razdoblja srednjeg i novog vijeka. Dio tog materijala u prošlosti je djelomično prezentiran s arheološkog stajališta, no pretežno preko arhivske građe, što je također ukazivalo na potrebu za opsežnijom arheološkom obradom nalaza.

Staklarstvo je bilo jedan od značajnijih zanata u Dubrovačkoj Republici. Arhivske vijesti o proizvodnji stakla pokazuju da je produkcija vjerojatno postojala već u 14. st. Poznato je da su u Republiku dolazili muranski majstori koji su bili prvi izrađivači stakla, a poslije su i Dubrovčane podučavali toj vrsti obrta.¹ Staklarske radionice su bile smještene na istočnoj (Ploče) i zapadnoj (Pile) strani grada (Karta 1).² Dubrovnik je zbog svog položaja u prošlosti bio važno središte na Sredozemlju i poznat trgovački grad (Karta 2). Republika je proizvodila određene artikle kojima je trgovala, a to je utjecalo na njezino mjesto u tadašnjoj trgovini na Sredozemlju. Tijekom najuspješnijeg doba Dubrovačke Republike kroz 15. i 16. st.³ Dubrovčani su se bavili metalurgijom (proizvodnjom oružja, zvona),⁴ tekstilnom industrijom (bojenjem sukna),⁵ apotekarstvom, proizvodnjom svijeća, sapuna, olovnog bijelila,⁶ slikarstvom,⁷ zlatarstvom,⁸ staklarstvom,⁹ drvodjelstvom,¹⁰ kožarstvom¹¹ te drugim zanatima.

Knjiga obuhvaća srednjovjekovni i novovjekovni stakleni materijal iz arheoloških istraživanja provedenih na lokalitetima u povijesnoj jezgri Dubrovnika i na dubrovačkom području. Prezentirani su uporabni stolni predmeti, svjetiljke, ambalažno staklo, ljekarničke bočice,

tintarnice, prozorsko staklo, krunice, medaljoni i optičke leće. Također je predstavljena tehnologija proizvodnje, distribucija i uporaba stakla u II. tisućljeću poslije Krista. Sam raspon materijala nagovještava prikaz različitih razvojnih faza proizvodnje, od isključivo manualne sve do industrijske.

Ovdje predstavljeni stakleni predmeti korišteni su u sakralnim objektima (katedrale, crkve, samostani), privatnim i javnim građevinama (palače, ljetnikovci) te vojnim objektima (kule, utvrde). Kontekst nalaza upućuje i na njihovu raznovrsnu funkciju. Čaše, čaše na stalku, *tažze* (posude na stalku koji nosi plitki recipijent), zdjelice i boce uglavnom su posude stolnog karaktera. Svjetiljke su upotrebljavane u samostanskim kompleksima, javnim i privatnim građevinama te na utverdama. Jedan dio predmeta novovjekovnog datuma predstavlja ljekarničke posude, ambalažno staklo i tintarnice. Kružna prozorska stakla, popularni *oculi*, korišteni su na gotovo svim vrstama građevina. Osim stolnog posuđa, svjetiljki i prozora, pronađeni su i predmeti religijskog karaktera. Krunice su nađene u novovjekovnim grobovima uz samostane i crkve. Iz istog konteksta su i medaljoni, koji su rijetki nalazi među dubrovačkim staklenim materijalom. Također su raritetni nalazi optičkih leća, pronađeni u nasipnom sloju s ostalim novovjekovnim odbačenim materijalom pred zapadnim ulazom u povijesnu jezgru Dubrovnika.

Važno je napomenuti da nalaze uglavnom možemo pripisati periodu najvećeg prosperiteta Dubrovačke Republike (15.-16. st.), tj. razdoblju u kojem Dubrovnik ima vlastitu staklarsku produkciju. Podatke o proizvodnji stakla u Dubrovniku, namijenjenog ne samo za domaće potrebe nego i za izvoz u velikim količinama (u balkansko zaleđe,

¹ V. HAN 1979a, 7-10.

² V. HAN 1971a, 42-46.

³ B. STULLI 2001, 17.

⁴ D. ROLLER 1951, 96-105; Ž. PEKOVIĆ, N. TOPIĆ 2011, 266-290.

⁵ D. ROLLER 1951, 5-91; J. BELAMARIĆ 2008.

⁶ D. ROLLER 1951, 131-141.

⁷ D. ROLLER 1951, 170; J. TADIĆ 1952.

⁸ D. ROLLER 1951, 113-114.

⁹ V. ROLLER 1951, 137-139; V. HAN 1971a; V. HAN 1979a; V. HAN 1981a.

¹⁰ D. ROLLER 1951, 115-120.

¹¹ D. ROLLER 1951, 143-155.

Otomansko Carstvo, Aleksandriju,¹² Albaniju,¹³ južnu Italiju, Siciliju,¹⁴ Eubeju i Hios¹⁵), nalazimo u arhivskim dokumentima u kojima su navedena imena majstora, pozicije radionica i dućana stakla (Karta 1). Također se navode vrste izrađivanih posuda i prozora (čase bez ukrasa – *gotti*, čase s apliciranim kapljicama – *gotti gropolosi, tazze*, kupe – *coppe*, boce dugog uskog vrata – *ingastare*, kružna prozorska stakla – *oculi*).¹⁶ Ti predmeti su dokumentirani kao arheološki nalazi i podudaraju se s arhivskim izvorima, a arheološki materijal nam daje kompletniji uvid u tipologiju, dekoraciju i tehnike kojima su izrađeni. Arheološkim istraživanjima otkrivamo kontekst (objekte) u kojem su ti nalazi korišteni. To nam omogućuje rekonstrukciju kulture življenja tadašnjeg stanovništva, osobito populacije renesansnog Dubrovnika (koji je u tadašnjem svijetu bio jedan od najimućnijih središta), preko rjeđe korištenih, otmjenijih, vrlo gracilnih predmeta, ali i onih iz svakodnevne upotrebe.

Mnogi predmeti iz razdoblja najvećeg prosperiteta Republike su domaći produkti ili importi iz venecijanskih, drugih talijanskih ili zapadnoeuropskih radionica (*à la façon de Venise*), no nije ih uvijek jednostavno razlikovati na prvi pogled. Za pobliže određivanje radioničkog centra primjenjuju se kemijske analize kojima se dobije elementni sastav što upućuje na radionički krug, ali ne pruža uvijek sve odgovore na pitanja koja nas zanimaju. Taj postupak je vrlo složen za antičko staklarstvo, kao i u „dešifriranju“ srednjovjekovnog i novovjekovnog stakla, jer u to vrijeme postoje brojne radionice i uznapredovale tehnologije te raznovrsne sirovine za izradu stakla.

Ovdje je prezentiran materijal iz arheoloških istraživanja provedenih od 2005. do 2016. godine. Obuhvaćeni su nalazi s 11 arheoloških lokaliteta u jezgri Dubrovnika i na dubrovačkom području. Prikazana je tipologija, stil, kronologija, provenijencija, a rezultati su dobiveni tipološko-stilskom analizom materijala, stratigrafskim kontekstom, kemijskom analizom i preko podataka već poznatih u literaturi (arhivskih, arheoloških, kemijskih, umjetničkih). Istaknut je značaj dubrovačkog i balkanskog staklarstva, importa stakla, utjecaja sjevernotalijanskih (venecijansko-muranskih) radionica, kao i eksporta stakla u balkansko zaleđe, istočnojadranske gradove te po Sredozemlju (Karte 3-4).

Pronađeni stakleni predmeti uglavnom su rađeni od lošije pročišćene sirovine. Površina im je uglavnom irizirana

od utjecaja zemlje i vlage. Kod pojedinih predmeta obrada oboda, završeci dna posuda, deformacije forme te aplikacije staklenih niti ukazuju na manje vješte majstore staklare. Boje stakla pretežno su žućkasta, zelenkasta, sivkasto-bordo ljubičasta, dok su nalazi od tamno plavog, bordo i crnog stakla, kao i sasvim bezbojna stakla, rjeđi. Nalazi svojim tipološkim karakteristikama upućuju na to da su uglavnom bili namijenjeni za svakodnevnu upotrebu, što znači da cijene takvih predmeta nisu bile previsoke, dok rijetki primjerci upućuju na rafiniraniji ukus i luksuzniji tip staklenih predmeta. Među ulomcima ima stakala koja su rijedak nalaz na Balkanu, poput ulomaka bočica ukrašenih festonima (trakama od mliječnog stakla, 12.-14. st.) i ulomaka slikanih čaša (13.-14. st.).

Pronađene su jednostavne čase bez ukrasa (*moioi*), optički puhane čase (*bichieri gambassini*; uobičajene za srednju Italiju) te čase ukrašene slikanjem (tip *Aaldrevandin*; karakteristične za venecijansku produkciju). Brojne su čase s apliciranim nitima na gornjem dijelu, u kalupu izvedenim rebrima na tijelu posude i s apliciranom valovnicom na dnu, a produkti su venecijanskih i/ili balkanskih radionica (14.-15. st.). Manji je broj čaša s apliciranim kapljičasto-bradavičastim aplikacijama karakterističnim za srednjoeuropske i venecijanske radionice. Ističu se zapadnoeuropske čase rađene u različitim kalupima s motivima koji imitiraju dijamante, rombove, suze i sl. (16.-17. st.). Mnogobrojne su čase na stalcima raznovrsnih oblika, a služile su kao gracilno stolno posuđe profinjenijeg karaktera, kao ukrasni predmeti te kao kaleži pri bogoslužju (16.-17. st.). Boce su različitih tipova i datuma. Ističe se nekoliko ulomaka cilindričnih bočica (za držanje mirisa) ukrašenih festonima, koje predstavljaju import iz islamskih zemalja. Brojniji su ulomci ingastara (*ingustara*) – boca uskoga dugog vrata korištenih kao stolno posuđe (14.-16. st.).

Svjetiljke su nađene u fragmentarnom obliku i manjem broju, a njihova upotreba zabilježena je i u arhivskim izvorima. Korištene su u gotovo svim vrstama građevina (crkve i samostani, utvrde, javne građevine), a pretežno su nađene bikonične lampe s ručkicama koje su služile za vješanje. Često se nazivaju džamijskim lampama jer su uglavnom korištene pri osvjetljavanju islamskih svetišta, no bile su iznimno česte i u kršćanskom svijetu, a naveliko su se proizvodile u venecijanskim i ostalim talijanskim radionicama (14.-16. st.).

¹² V. HAN 1973; V. HAN 1974b, 216, 220.

¹³ V. HAN 1976.

¹⁴ V. HAN 1979b.

¹⁵ V. HAN 1979a, 138 (dokument 272), 239 (dokument 475).

¹⁶ V. HAN 1971a, 56; V. HAN 1971b, 216-221.

Novovjekovne nalaze pretežno čine ambalažne posude za pića, lijekove i tintu. Boce (18.-19. st.) su uglavnom izrađivane u zapadnoj i središnjoj Europi za transport vina, likera, drugih alkoholnih pića i mineralne vode. Ljekarničke bočice su manje zapremnine i uglavnom su pristizale iz sličnih središta, posebice s područja sjeverne Italije i Austrije, kao i tintarnice (druga polovica 19. do početka 20. st.).

Budući da su pronađeni uglavnom vrlo mali ulomci, bilo je potrebno izraditi grafičke rekonstrukcije. Osim mnoštva grafičkih rekonstrukcija izrađeno je i deset stakle-

nih replika. Replike je izradio jedan od najvještijih svjetskih puhača stakla, gosp. William Gudenrath iz Muzeja stakla u Corningu (*Corning Museum of Glass*, NY, USA).

Cilj monografije je potaknuti daljnje proučavanje arheoloških nalaza stakla srednjeg i novog vijeka u Hrvatskoj, koje još uvijek zaostaje za svjetskom praksom jer se prednost uglavnom davala nalazima iz ranijih razdoblja. Arheološkom i kemijskom analizom toga raznolikog materijala došlo se do spoznaja o proizvodnji i importu stakla u Dubrovačkoj Republici, vremenu i porijeklu njegova nastanka, upotrebi i o kulturi življenja.

Pozlaćena skulptura Sv. Vlaha (detalj grada u ruci sveca), sredina 15. st., crkva sv. Vlaha, Dubrovnik (foto P. Mofardin, Fototeka Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu)